

ASUPRA UNOR PROBLEME ALE CULTURII CRIȘ

DE

SILVIA MARINESCU-BÎLCU

Importantele rezultate obținute de cercetarea românească în domeniul neo-eneoliticului au atras în mod firesc și atenția specialiștilor din afara granițelor țării noastre.

Dar dorința de a prezenta cu orice preț rezultate excepționale și chiar opere de sinteză, dublată de o necunoaștere directă a materialelor și în unele cazuri de cunoașterea superficială a bibliografiei, i-a dus pe unii dintre aceștia la concluzii care sînt într-o flagrantă contradicție cu realitățile istorico-arheologice. Acesta ni se pare a fi și cazul cercetătorului V. Giancotti-Tassone, care publică în „Bulletin de la Société préhistorique française”, tom. 67, 1970, fasc. 1, p. 323—334, articolul *Observations sur quelques aspects de la culture de Criș du Néolithique ancien de la Roumanie*, în care, deși pare a-și fi propus studierea problemelor ridicate de cultura Criș, își extinde concluziile asupra multora dintre aspectele neo-eneoliticului românesc.

Noi ne vom limita la discutarea cîtorva dintre părerile enunțate de cercetătorul sus-menționat cu privire specială la cultura Criș, amintind doar în treacăt, și numai atunci cînd contextul ne-o va cere, și unele dintre problemele legate de alte culturi, care au fost într-o conexiune mai mult sau mai puțin directă cu această cultură. Vom trece cu acest prilej în revistă și unele dintre punctele de vedere atît ale cercetătorilor români, cît și ale celor străini care s-au ocupat de această cultură.

După ce se atrage atenția (p. 324—325) că cea mai veche cultură neolitică de pe teritoriul României este cultura Criș legată de Starčevo din Iugoslavia și Körös din Ungaria (realități binecunoscute și adeseori subliniate de cercetătorii români), este scoasă în evidență sărăcia așezărilor (doar cîteva bordeie) și lipsa stratigrafiei acestora, arătîndu-se că ele sînt situate, în general, pe terasele apelor și mai rar în peșteri sau adăposturi sub stînci.

Trebuie de la început menționat că purtătorii culturii Criș au cunoscut deopotrivă locuințele de tip bordei (în fazele mai vechi) ca și pe acelea de suprafață (în fazele mai recente), ultimele construite din lemnărie și împletitură lutuită, ba chiar și locuințe cu podea sau substrucție de piatră¹. Cît privește locurile alese pentru așezări, ele au fost de o uimitoare

¹ D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România, în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 29—30; E. Păpușoi, *Raport preliminar asupra săpăturilor de la Trestiana*, București, 1974; P. Roman, V. Boroneanț, *Drubeta*, 1, 1973, p. 117—127, iată numai cîteva exemple de așezări în care s-au descoperit fie bordeie suprapuse de locuințe de suprafață, fie lo-

varietate și întotdeauna în funcție de mediul ambiant. Dacă, acolo unde existau peșteri și adăposturi sub stîncă (Banat și Transilvania), acestea au fost locuite, în zonele de cîmpie sau de deal întîlnim (cum este și firese) așezări situate pe terasele rîurilor sau chiar în imediata vecinătate a apelor. Și, spre deosebire de cele susținute de unii arheologi ², comunitățile culturii Criș, atunci cînd a fost cazul, s-au instalat și pe mari înălțimi, ca de pildă pe Cetățuia de la Verești (Comănești ³), sau pe platoul din fața Cetății de scaun a Sucevei ⁴. Așa cum am avut prilejul să subliniem și cu altă ocazie, instalarea pe locuri joase nu constituie una din caracteristicile neoliticului vechi din țara noastră ⁵.

Înainte de a trece la prezentarea ceramicii Criș, G.-T. citează cele cîteva așezări în care aceasta apare în amestec cu ceramica altor culturi: Rupea, Vădastra și Traian-Dealul Fîntînilor (p. 325—326). Precizăm însă că la Rupea este vorba de cîteva fragmente Criș și de unul singur liniar, păstrate la muzeul din localitate, provenite dintr-o așezare distrusă în întregime cu prilejul unor lucrări executate cu o jumătate de secol în urmă, și al carierei de pietriș din 1956—1957, materiale despre care Vladimir Dumitrescu spunea clar; „condițiile de descoperire nu ne îngăduie să afirmăm că resturile liniare făceau parte din același strat de cultură cu cele Criș” ⁶. La Vădastra ⁷, fragmentele liniar-ceramice reprezintă un „import” în mediul altei culturi (fragmentul așa-zis Criș avînd un decor pe care îl întîlnim și în mediul culturii cu ceramică liniară, preluat desigur de la cultura Criș). În acest mod, materialul la care se referă G.-T. nu poate avea decît o valoare de cronologie relativă, stratul Vădastra I putîndu-se paraleliza cu un liniar final. În schimb, la Traian-Dealul Fîntînilor nici *nu există ceramică Criș*, decorul cu unghia, ca și acela de mici alveole pe marginea cărora a fost lăsată pasta rezultată din scobire, așa cum arăta Hortensia Dumitrescu, nu numai că rămîne o apariție sporadică în mediul liniar-ceramic din România, dar poate fi observat și în cel corespunzător din Boemia și Ungaria ⁸. Dealtfel o cît de sumară trecere în revistă a planșelor lucrării lui A. Stocký ⁹, ca să nu mai vorbim de numeroasele articole

cuițe cu platforme de piatră. Noi înșine am descoperit la Grumăzești (jud. Neamț) o așezare Criș cu locuințe de suprafață. Exemplele ce se pot da sînt de ordinul zecilor și acoperă o bună parte din teritoriul țării.

² M. Petrescu-Dimbovița, *ActaArchHung*, 9, 1958, 1—4, p. 58—60; E. Comșa, *ActaArchCarp*, 1, 1959, 2, p. 174.

³ Informație Dan Monah. Așezarea se află pe una din terasele înalte de pe stînga Trotușului.

⁴ N. Ursulescu, *Carpica*, 1972, p. 72.

⁵ S. Marinescu-Bilcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974, p. 19—20 (nota 25).

⁶ Vl. Dumitrescu, *Omagiu Constantin Daicoviciu*, p. 161—165. Nu este evident exclusă (ci dimpotrivă) o relativă contemporaneitate între cele două culturi, dar ea nu poate fi demonstrată cu ajutorul descoperirilor de la Rupea.

⁷ C. Mateescu, *Materiale*, 7, 1961, p. 59, fig. 1.

⁸ H. Dumitrescu, *SCIV*, 6, 1955, 3—4, p. 467.

⁹ A. Stocký, *La Bohême préhistorique*, Praga, 1929, pl. X/15, 19, 22—23; XI/3, 7, 16; XVII/10, 13; XXV/7; XXIX/3—4.

publicate de cercetătorii cehoslovaci în revistele de specialitate¹⁰, i-ar fi fost suficientă lui G.-T. pentru a se edifica asupra acestor tradiții Criș (sau Körös) păstrate în ornamentarea ceramicii liniare. La aceasta se adaugă faptul că ceramica de uz comun a celor două culturi este uneori aproape identică : aceeași pastă proastă, folosindu-se ca degresant și multă pleavă sau nisip cu granulație mare, nefinisată și arsă inegal. Decorul de „tradiție Criș” îl întâlnim pînă tîrziu, chiar și în ultima fază a culturii Precucuteni și uneori și în cultura Gumelnița, fără ca aceasta să ne permită a ne gîndi la vreo contemporaneitate (fie ea cît de relativă) între aceste două culturi și cultura Criș.

Trecînd la prezentarea ceramicii, G.-T. o tratează global și, spre surprinderea noastră, crede că poate atrage atenția asupra lipsei din cultura Starčevo și Criș a unor forme întîlnite numai în grupul Körös (p. 329). Piesa la care se referă este însă un altăraș miniatural, neglijent modelat¹¹, similar altora descoperite din Ungaria¹², dar de dimensiuni mai mari și lucrate cu deosebită atenție. Totodată altărașele de cult sînt binecunoscute și din așezările românești ale culturii Criș (ex. Valea Lupului, Valea Răii etc.).

După cum credem că a rezultat din cele de mai sus, G.-T. vorbește de o cultură Starčevo, una Criș și alta Körös. Ar fi evident încă prematură încercarea de a formula concluzii definitive asupra denumirii celor trei „grupe culturale”. Dacă prin Starčevo ar fi să înțelegem componentele acestei culturi manifestate cu precădere în Serbia, Macedonia, Bosnia-Herțegovina (parțial), Banat și o parte din Oltenia, prin Körös extensiunea ceva mai tîrzie la nivel (Starčevo II-III)¹³ și periferică din cîmpia Ungară, iar prin Criș varianta întîlnită în restul României (Muntenia, o parte din Oltenia, Transilvania, Moldova), va trebui în viitor să răspundem numeroaselor probleme ridicate de o astfel de împărțire¹⁴. Căci, dacă am pune în acest mod problema, ar însemna ca numai așezările primare să poată fi atribuite culturii Starčevo. Dar la nivelul fazelor următoare întîlnite în orice caz pînă în văile Bîrladului, în preajma Iașilor și a Sucevei, ca și în nordul Transilvaniei și pe teritoriul Ungariei, cultura Criș pentru România și Körös pentru Ungaria. Rezultă de aici imposibilitatea de a opera cu astfel de scheme, cu atît mai mult cu cît (cu excepția Banatului)¹⁵, noi nu avem

¹⁰ Ca să nu mai amintim decît faptul că decorul respectiv se întîlnește și în grupa tîrzie Zéliezovce, J. Pavúk, *SlovArch*, 17, 1969, 2, p. 269–367, fig. 41/3; idem, *SlovArch*, 12, 1964, 1, fig. 10/1,3–7,9.

¹¹ I. Kutzián, *A Körös-Kultúra*, Budapesta, 1944, fig. XXXIV/15.

¹² *Ibidem*.

¹³ Vl. Milojević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 94 (tabel cronologic).

¹⁴ Se adaugă evident la acestea și binecunoscutele grupe Kremikovici și Veselinovo din Bulgaria.

¹⁵ Gh. Lazarovici, *ActaMN*, 6, 1969, p. 3–26. Încercarea lui V. Boroneanț (*Comunicări, seria arheologie* 7, Craiova, 1968, p. 3–16), de a face din Banat o zonă de adaptare și apoi de difuzare a culturii Starčevo-Criș, contravine realităților arheologice. După părerea colegului nostru, procesul de răspîndire s-a petrecut la nivelul trecerii de la faza I la faza II de la Cuina Turcului. Același autor însă (*Actes du VIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Praga, 1966 (1970), p. 407–410), atribuie primul nivel de la Cuina, unei etape corespunzătoare grupei Starčevo IIa și Karanovo IA, iar pe cel de-al doilea unui moment cores-

încă o înscriere cronologico-evolutivă a acestei culturi¹⁶. Credem totuși, cel puțin deocamdată, a fi mai potrivit să folosim termenul mai cuprinzător de complex Starčevo-Criș, împărțit în cele trei sau patru faze cunoscute.

Pe de altă parte, descoperirea în două puncte destul de îndepărtate (Gura Baciului¹⁷ și Cîrcea¹⁸) a unei ceramici de tip Proto-Sesklo, ca de altfel și precizarea grupei Vršnik (sau Anzabegovo-Vršnik), a cărei primă fază (I) a fost atașată tot acestei culturi tesaliene¹⁹, nu sînt de natură să simplifice lucrurile. Și dacă în grupa macedoneană evoluția este firească, formele și pictura putînd fi urmărite de-a lungul tuturor fazelor, în aria Starčevo-Criș, situația pare a se complica.

punzător fazei Starčevo IIb. Dar cunoaștem atît în Moldova, cît și în Transilvania (ca să nu mai vorbim de Oltenia) așezări anterioare acelei „proces de răspîndire” preconizat de V. Boroneanț. În plus se indică (V. Boroneanț, Comunicări, p. 13) și căile de răspîndire; prima peste Oltenia și Muntenia de sud-vest către Transilvania și Moldova, cauzată de grupul Karanovo-Kremikovici-Starčevo, și a doua peste Banat către Ungaria și Transilvania, a grupului Starčevo. Întrepîtrunderea acestor două impulsuri ar duce la un proces de sinteză, care difuzîndu-se s-ar uniformiza și generaliza pe întreg teritoriul României. Din păcate însă în sprijinul acestei teze nu s-au adus nici un fel de exemplificări sau o documentare arheologică. Ne putem deci întrea pe bună dreptate, unde se plasează preconizata zonă de întrepîtrundere, cum se materializează acest fenomen, de ce în Moldova și Transilvania întîlnim așezări tipice Starčevo IIa, de ce Cîrcea și Gura Baciului reprezintă un complex identic și mai vechi, dacă pătrunderea și difuzarea s-a produs dinspre Banat la nivelul trecerii de la prima etapă a Cuinei Turcului la cea de-a doua? ș.a.m.d. Vezi în legătură cu unele dintre aceste probleme și Gh. Lazarovici, Banatica, 1, 1971, p. 17—31.

¹⁶ Periodizarea făcută, pe baze stratigrafice, pentru Leț (E. Zaharia, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 5—51) nu ni se pare de natură să convingă. Gh. Lazarovici, ActaMN, 6, 1969, p. 22, arată că nivelul Leț I nu poate fi paralelizat (așa cum se susține E. Zaharia, *op. cit.*, p. 47) cu faza Starčevo I. În acest mod nici Leț II și III nu vor mai putea fi paralelizate cu Starčevo II și III. În plus, după părerea noastră, la Leț trebuie rediscutată temeinic și stratigrafia. Din profilul publicat (*ibidem*, p. 6, fig. 1, sus) la partea superioară a bordeiului, constatăm existența unei podine subțiri, peste care în mod ciudat se indică un strat de argilă (impropriu numit „pămînt virgin”) similară aceleia în care a fost săpăi bordeiul. Atît bordeiul, cît și podina (deci două locuri distincte și suprapuse) sînt încadrate în nivelul Criș I, deoarece baza nivelului Criș II, cu o altă podină subțire peste care s-a descoperit cenușe și pămînt ars, se află imediat deasupra pămîntului galben („sol virgin”) după autoarea săpăturii) așternut peste umplutura bordeiului. Dacă la aceasta mai adăugăm cuptorul bordeiului, care n-a fost descoperit *in situ* (*ibidem*, p. 10), aflat în mijlocul umpluturii acestuia, și dovedind clar o incontestabilă răvășire posterioară părăsirii lui, precum și faptul că o groapă Boian coboară direct de sub linia ce separă (de data aceasta fără nici un fel de strat steril intermediar) nivelul Criș III de cel aparținînd culturii Ariușd (fără să se emită ipoteza unei eventuale nivelări ariușdene, care să fi distrus depunerile Boian), rezultă credem cu claritate că rezervele noastre sînt îndreptățite.

¹⁷ N. Vlassa, Acta MN, 9, 1972, p. 7—28; idem, PZ, 47, 1972, 2, p. 174—197. Menționăm că în timp ce versiunea românească apare sub titlu: *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criș în România*, versiunea germană poartă în titlu precizarea „der Vor-Starčevo-Körös-Zeit”. . . Este însă adevărat că în ambele versiuni autorul, deși subliniază strînsa legătură dintre cultura Proto-Sesklo „A” (reprezentată la Argissa) și descoperirile de la Gura Baciului, fiind adeptul unei migrații timpurii, se întreabă totuși dacă nu cumva nivelul I definește clar acele Starčevo I, pîrînd a lăsa totodată să se înțeleagă că nivelul II de la Gura Baciului ar putea reprezenta o dezvoltare firească a primului, situîndu-se la un orizont cronologic Vršnik I — Servia I — Kremikovici etc. Același nivel II este plasat „nu mai tîrziu de cultura Pre-Sesklo paralel cu „șocul cardinal” din neoliticul Tesaliei.

Dar cercetătorii de la Vršnik și Anzabegovo paralelizează faza Anzabegovo-Vršnik I cu cultura Proto-Sesklo, singura în măsură să ofere cele mai bune analogii grupului macedonean care se află încă în studiu. M. Garašanin, *Actes du VIIIe Congrès international des sciences pré-historiques et protohistoriques*, I, *Rapports genereaux*, Beograd, 1971, p. 73—84.

¹⁸ M. Nica, *Comunicare privind geneza civilizațiilor neolitice din Oltenia*, prezentată la al III-lea Congres de studii sud-est europene, București, septembrie 1974.

¹⁹ M. Garašanin, *op. cit.*, *passim*.

Potrivit definiției cunoscute, fazei Starčevo I îi sînt caracteristice „diversele specii monocrome, ca și ceramica grosieră, în cea mai mare parte decorată”²⁰. Dar se pune în mod firesc întrebarea cum, dintr-o cultură de tipul aceleia de la Gura Baciului și Cîrcea, cu minunata ei ceramică pictată, s-a putut dezvolta o cultură care în prima sa fază folosește doar ceramică monocromă (este adevărat de bună calitate), pentru ca în faza următoare să redescopere pictura cu alb? Excludem, așa cum am menționat mai sus, din discuția noastră grupul macedonean Vršnik, nu însă înainte de a sublinia că M. Garașanin leagă genetic și cultural Anzabegovo-Vršnik I de Proto-Sesklo, primul ocupînd probabil parțial și perioada în care în unele părți ale Tesaliei s-a întrerupt dezvoltarea ceramicii pictate, din pricina pătrunderii elementelor străine²¹. Să se fi reproductat acest fenomen tesalian pînă spre zonele țării noastre?

În plus, în timp ce la Vršnik scheletele descoperite aparțin unor tipuri mediteraneene gracile hiperdolicocefale²², cele de la Gura Baciului țin de tipul *alpinoid* cu caractere cromagnon B și sînt puse de descoperitor pe seama unor elemente etnice neprotomediterraneene, tipice Lepenski-Vir, antrenate, de aici, într-o migrație spre nord, respectiv spre Gura Baciului²³.

Ne întrebăm însă dacă aceste schelete nu aparțin cumva unor localnici asimilați de primul val neolitic cu ceramică, ajuns în Transilvania mai degrabă prin Oltenia, deși nici calea Porților de Fier și a Banatului nu trebuie exclusă, cunoscute fiind atît de accesibilele drumuri, în special acela de-a lungul culoarului Cerna-Timiș și de acolo mai departe fie prin Poarta de Fier a Transilvaniei, fie pe altă cale care ajungea la Mureș și în centrul Transilvaniei. Dacă acceptăm însă o trecere a acestui prim val neolitic pe la Lepenski-Vir într-o fază în care nu exista încă la Lepenski ceramică, ar trebui să ne întrebăm în chip firesc de ce acești buni cunoscători ai tehnicii avansate de modelare, ardere și pictare a vaselor nu au lăsat nici o urmă a trecerii lor pe la Lepenski-Vir? Și, în egală măsură, dacă în migrarea lor spre nord au antrenat și indivizi din această stațiune — buni cunoscători la rîndul lor ai tehnicii sculpturii în piatră — cum a putut degenera arta lor încît să devină de nerecunoscut în pietrele descoperite la Gura Baciului²⁴. Sînt evident întrebări cărora decamdată nu credem că li se poate da un răspuns satisfăcător.

Reîntorcîndu-ne la studiul care ne-a reținut atenția, constatăm cu surprindere că nu se încearcă o prezentare a ceramicii pe faze, ea fiind tratată global și, evident, lacunar (p. 326—328). Se fac în plus și o serie de afirmații în contradicție cu descoperirile binecunoscute și adesea ilustrate. Aflăm printre altele de existența unei paste fără degresant (p. 327); fapt imposibil din punct de vedere tehnic, vasele distrugîndu-se la ardere dacă lutul nu are un liant. Totodată ni se atrage atenția asupra lipsei decorului excizat (p. 327), pe care însă îl găsim pe altărașele culturii Starčevo-Criș

²⁰ VI. Miložić, *op. cit.*, p. 70; D. Arandjelović-Garașanin, *Starčevačka Kultura*, Ljubljana, 1954, p. 152—167; M. Garașanin, *op. cit.*, *passim*.

²¹ M. Garașanin, *op. cit.*, *passim*.

²² N. Gimbutas, *Archeology*, 25, 1972, 2, p. 112—123.

²³ N. Vlassa, *ActaMN*, 9, 1972, p. 25.

²⁴ *Ibidem*, fig. 34—36; 38—40; 43—45, toate puse de descoperitor (p. 19—21) în legătură cu binecunoscutele capete sculptate de la Lepenski-Vir.

și se evidențiază utilizarea pe scară mai largă a barbotinei în cuprinsul culturii Starčevo și mai redusă în Criș (p. 327), fapt de asemenea inexact, cunoscută fiind frecvența acestei tehnici în așezările din Moldova, precum și faptul, adeseori subliniat, că în fazele mai târzii complexul Starčevo-Criș se caracterizează tocmai prin sporirea numărului vaselor ce folosesc acest decor.

Data fiind maniera de tratare — globală — a ceramicii, ne vedem siliți să nu stăruim asupra formelor și ornamentării. Ne vom opri însă la o ipoteză ce ni se pare deosebit de interesantă. După cum se știe, una dintre caracteristicile ceramicii culturii Vinča din faza A, constă în utilizarea tehnicii *black topped*, a cărei origine G.-T. pare să o fi găsit în cultura Starčevo-Criș. Autorul, în cursul unei călătorii de studii întreprinse împreună cu V. Boroneanț, susține că a descoperit în mai multe locuri din preajma orașului Drobeta-Turnu Severin exemplare tipice pe care le numește *proto-black topped*. Ar fi vorba de ceramică Starčevo arsă la foc deschis, o parte a vasului fiind îngropată într-un strat gros de cenușe. În acest mod partea îngropată apare neagră în timp ce restul corpului este mai clar, fără a fi însă întotdeauna roșu. Nu este prin urmare o ardere în cuptor, ci o ardere lipsită de mediul oxidant necesar obținerii unei culori roșii vii (p. 327).

Intrucît nu am avut ocazia să vedem aceste materiale, sîntem în imposibilitate de a face o cit de sumară discuție a lor, dar ținem să atragem atenția asupra ceramicii Starčevo-Criș, arsă la roșu (ca să nu o mai reamintim pe aceea de la Gura Baciului și Cîrcea). Categoria ceramică la care se referă G.-T., dacă ea există și aparține culturii Starčevo și nu culturii Vinča, s-ar putea datora influențelor exercitate de anumite grupe vinciene asupra unora starceviene.

Plasticii zoo — și antropomorfe nu i se consacră decît cîteva cuvinte (p. 327 — 328), iar din formularea destul de echivocă a frazei respective ar putea rezulta că socotește evoluția plasticii neolitice din România ca fiind dezvoltată pe baza aceleia Starčevo-Criș. Netemeinicia unei asemenea concluzii se evidențiază cu claritate pentru oricine cunoaște chiar și superficial plastica antropomorfă a culturilor neo-eneolitice care s-au succedat pe teritoriul României. Desigur, concepția generală care a stat la baza creării acestor statuete rămîne (deși cu unele modificări, completări și certe evoluții), dar tipurile se transformă radical, diversificîndu-se și de cele mai adeseori îmbogățindu-se, mai întotdeauna (dar nu și exclusiv) sub noi impulsuri sudice.

Secvența a IV-a tratează „Sincronismele și diversificările între culturile Starčevo, Criș și Körös”, iar autorul rupe unitatea marelui complex cultural și, așa cum enunța chiar de la început (p. 323) le tratează ca pe niște culturi, care nu par a fi suferit (pe parcursul evoluției lor) nici un fel de modificări structurale²⁵. Diferențele ce apar între cele trei culturi

²⁵ Dacă n-ar fi să amintim decît modificarea radicală a tipului de locuință — de la borda locuința de suprafață —, îmbogățirea utilajului litic în urma contactului cu purtătorii culturii ceramicii liniare, adoptarea unor forme și decoruri de tip Vinča, transformarea formelor ceramice și a ornamentării acestora etc. și tot există suficiente elemente în sprijinul unei evoluții pe o durată destul de îndelungată a comunităților Starčevo-Criș, ca să nu mai aducem în discuție binecunoscutele așezări cu mai multe niveluri din Iugoslavia și România sau datele C14, care variază între 7120 ± 100 — 6560 ± 100 înainte de prezent.

ar fi de pus : „1, pe seama felului în care grupele paleolitice și epipaleolitice s-au inițiat la noua viață neolitică, care pare strîns legată de situația geografică a diferitelor grupe — cele mai bogate culturi materiale au fost dezvoltate în zone cu climat de influență mediteraneană, cum ar fi de pildă Porțile de Fier ; și 2, pe seama influențelor grupelor neolitice periferice”. Se mai spune, în continuare că, de pildă, în Ungaria grupul primar — Körös — a ignorat pictura pe toată durata neoliticului vechi „în timp ce grupele secundare, adică derivatele celor primare — Bükk și Tisa — au dezvoltat-o grație influenței Vinča și Starčevo” (p. 328) ²⁶.

Mai mult decît atîta, se susține că nici ceramica liniară central-europeană nu cunoaște pictura (p. 328), afirmație contrazisă de multiplele descoperiri de ceramică liniară cu decor pictat ²⁷.

Din cele susținute de G.-T. în legătură cu „inițierea la viața neolitică”, rezultă că el este adeptul teoriei lui V. Boroneanț potrivit căreia populațiile epipaleolitice din zona Porților de Fier au evoluat spre neoliticul cu ceramică ²⁸. Dar, pentru susținerea acestei teze, va trebui să ni se explice, pe de o parte cum dintr-odată și fără etape prealabile acestea au inventat o atît de perfecționată ceramică (Starčevo-Criș), iar pe de altă parte, de ce au sărit peste etapele mai vechi, acum bine documentate, de la Circea, Gura Baciului, Donija Branevica etc. ? Cît privește grupul Körös, el nu constituie un grup primar, ci este rezultatul expansiunii Starčevo-Criș, iar culturile Bükk și Tisa sînt departe de a fi derivate direct din el.

Nu vom insista aici asupra problemelor legate de culturile cardiale sau *impresso* ²⁹, și a relațiilor lor cu zonele Europei de sud-est, limitîndu-ne pe de o parte să reamintim că, cel puțin pînă în prezent, pe teritoriul României nu s-a descoperit o astfel de ceramică, și pe de altă parte că fragmentul ceramic de la Tell Boruz, atribuit de D. Berciu culturii Gumelnița ³⁰, aparține într-adevăr acestei culturi, decorat fiind cu tipicele paranteze ; însuși *tell*-ul este caracteristic aceleiași culturi. Aducerea lui în discuție într-un context în care se discută probleme ale culturii Proto-Sesklo și neoliticului vechi sicilian și adriatic (p. 328, n. 20) nu face decît să complice în mod inutil lucrurile. Dealtfel problemele acestor culturi au constituit obiectul multor studii ale unor valoroși cercetători, buni și direct cunoscători atît ai materialelor, cît și ai problematicii respective, iar ele sînt prea ample pentru a încera cel puțin rezumarea lor în discuția de față. Aceasta cu atît mai mult cu cît, așa cum remarcam mai sus, fenomenul nu pare să fi afectat și zonele țării noastre, decît doar în măsura în care,

²⁶ Mergînd pe o astfel de linie de gîndire ar fi de presupus niște sincronisme imposibile de stabilit, pe de o parte o viețuire în paralel a triburilor culturilor Vinča și Starčevo cel puțin pînă la începuturile culturii Bükk, pe de alta o relație cronologică (cel puțin relativă) între cele patru culturi. Ar mai fi de reținut (fapt binecunoscut dealtfel) moștenirile liniar-ceramice ale culturii Bükk, raporturile de cronologie relativă dintre sfîrșitul culturii ceramicii liniare și începuturile culturii Bükk, aceasta din urmă putînd fi la rîndul ei (într-un anumit moment și o anumită zonă) contemporană cu cultura Tisa (v. I. Bognar-Kutzián, *ArchAustr*, 40, 1966, p. 249 — 280).

²⁷ A. Stocký, *op. cit.*, pl. XXI/5, 12; XXII/5; XXIII/5—6 etc. Descoperirile sînt mult mai multe, dar considerăm suficient de concludent exemplul citat, la care am adăuga binecunoscuta categorie pictată din cadrul liniarului de tip est-slovac și a variantei lui din Ungaria (I. Bognar-Kutzián, *op. cit. passim*).

²⁸ V. Boroneanț, *Comunicare ținută în cadrul Institutului de arheologie din București*.

²⁹ V. Giacotti-Tassone, *op. cit.*, p. 328 — 329, încearcă, destul de neconvîngător să rezolve și această amplă și atît de variată problemă.

³⁰ D. Berciu, *Cultura Hamangia*, I, București, 1966, fig. 16/9.

dislocînd populațiile culturii Proto-Sesklo din Grecia, le-a obligat să se deplaseze spre Dunărea olteană și Transilvania (ocupînd evident și unele zone din actualul teritoriu al Bulgariei și Iugoslaviei).

Dacă, pe de o parte G.-T., propune analogii ce duc spre începuturile neoliticului, pe de altă parte încearcă să pună în legătură cele cîteva torți descoperite la Perieni (cultura Starčevo-Criș nefiind o cultură, care să le folosească în mod curent) de acelea de cu totul altă factură și mult mai tîrzii ale culturilor Bubany-Hum, Săleuța și chiar Baden, Vučedol și Coțofeni. Dealtfel G.-T. consideră una dintre figurinele fragmentare de la Perieni ³¹, drept toartă cu analogii în culturile neoliticului vechi românesc, Tisa, Vinča, și chiar Bükk din Ungaria (p. 329); analogii ale culturii Criș le caută și la Smiličić (p. 329). Simpla enumerare a culturilor spre care autorul și-a orientat cercetarea, arată la ce greșeli se poate ajunge pe baza unor simple analize tipologice, și acelea tratate superficial.

Partea a V-a este consacrată „Problemelor relative la persistența Criș”.

Descoperirile de dată recentă de la Gura Baciului (pe care autorul le cunoaște, deoarece le văzuse la Cluj) și Circea nu mai dau dreptul să se afirme că „tradiția ceramicii pictate a fost introdusă în România de cultura Criș” (p. 330). Se știe astăzi că primii purtători ai neoliticului ceramic aparțin complexului Proto-Sesklo, a cărui extensiune (sigur pe cale de migrație) spre nord a ajuns pînă în Transilvania.

Preluînd o ipoteză mai veche, G.-T. încearcă să derive pictura culturilor Petrești și Cucuteni din aceea a culturii Criș — este adevărat nu direct, ci prin intermediul culturii Vinča ³² —, căci așa cum recunoaște „o lungă perioadă separă Crișul de Petrești” (p. 330). Dar, după cum se știe, cultura Vinča nu folosește pictura decît rar ³³, și mai ales la ornamentarea statuetelor și altărașelor (și aceasta cu precădere în fazele inițiale), iar continuitatea Criș-Vinča-Petrești, adusă ca argument, este departe de a fi chiar atît de clară și simplă ³⁴.

Noi considerăm că ar trebui să privim cu o anumită rezervă și explicația potrivit căreia la nașterea culturii Petrești ar fi contribuit culturile Tisa și Herpaly ³⁵ (a căror prezență pe teritoriul Transilvaniei și Banatului este bine documentată), precum și cultura Gumelnița ³⁶. Fondul Vinča, impulsul gumelnițean, impactul culturilor pictate est-slovice și panonice nu ni se par explicații satisfăcătoare pentru explozia tehnică decorativă a excepționalei ceramici pictate a culturii Petrești.

³¹ M. Petrescu-Dimbovița, *Materiale*, 3, 1957, fig. 8/2 este în realitate o statueta antropomorfă steatopigă, tipică pentru cultura Starčevo-Criș, cum a fost dealtfel și publicată și nu o toartă cum susține G.-T.

³² Idee avansată cu mulți ani în urmă de H. Dumitrescu, *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 433—444.

³³ Ceramica pictată de la Tăuș-Deva este pusă de H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 433 — 444, pe seama unui „fenomen de intruziune concretă și directă ... transmisă de o cultură donatoare, de factură întîrziată: cultura Criș” culturii Vinča-Turdaș. Nu ne referim la pictura roșie crudă (crusted) cunoscută grupului Vinča, ci la aceea aplicată înainte de ardere.

³⁴ I. Paul, *Rev Muz*, 4, 1965, p. 294 — 302.

³⁵ Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică pe teritoriul României*, București, 1974, p. 21—76.

³⁶ I. Paul, *op. cit.*, p. 299. Este adevărat că ambele culturi folosesc strachina cu umăr carenat, dar aceasta nu lipsește nici din inventarul unor culturi ale neoliticului grecesc.

Este binecunoscută combătuta ipoteză a unei migrații Petrești spre sud, căreia i s-ar datora cultura Dimini³⁷. Poate ar trebui să avem totuși în vedere un curent cultural invers, adică un nou val sudic (tesalian) care să fi introdus în Transilvania atât tehnica cât și pictura de excelentă calitate, a ceramicii culturii Petrești. Pentru a se putea da un răspuns afirmativ unei astfel de ipoteze poate puțin cam îndrăzneță, va trebui să se dovedească pe de o parte anterioritatea grupelor Dimini³⁸ față de cultura Petrești, iar pe de alta să se descopere atât în Bulgaria, cât și în România așezări care să jaloneze căile de penetrare spre Transilvania. Un astfel de drum ar putea fi și acela parcurs de grupa Gura Baciului-Circea (adică peste Oltenia)³⁹. Dealtfel până și originile picturii așa-numitei „grupe Ariușd” sînt căutate de G.-T. tot în cultura Criș, deși recunoaște că și cultura Precucuteni „a contribuit la formarea culturii Ariușd-Cucuteni” (p. 330).

Autorul face în continuare dovada unei necunoașteri totale atât a materialelor, cât și a bibliografiei românești. Pornind de la Izvoare (Precucuteni), spune el, găsim motive curbe mult dezvoltate, care reproduc în incizie motivele pictate Ariușd și Cucuteni (p. 330). Lăsînd deoparte faptul că procesul a fost invers — pictura reproducînd anumite motive incizate ale culturii Precucuteni — trebuie precizat că nu la Izvoare întîlnim cea mai veche fază a culturii Precucuteni, fapt cunoscut încă din anii 1955—1957⁴⁰. Mai mult decît atîta, încercînd să demonstreze un binecunoscut adevăr și anume că ceramica de la Izvoare II (Protocucuteni, noi opinăm pentru denumirea de Cucuteni A1) o anunță în linii mari pe aceea cucuteniană (precizăm pe cea a etapei A2), G.-T. ilustrează această teză, cu o singură excepție (*Izvoare*, p. 121, fig. 86), cu material precucutenian tipic (p. 330 n. 37), iar pentru decorul „alveolar” caută analogii tot în cultura Criș. Trimiterea la fig. 51/7 a volumului *Izvoare* (p. 80), din nou nu este de natură să ne convingă, întrucît ne aflăm în fața unui simplu decor de adîncituri ovale, tipic pentru ceramica de uz comun a etapei Cucuteni A1—A2. Și unele forme la care se referă (p. 330, n. 38), ca de pildă piciorul de vas din fig. 43/3, *Izvoare*, p. 73 sau strachina din fig. 59/1, *Izvoare*, p. 87, nu au nimic comun cu cultura Criș. Piciorul nu poate fi în nici un caz derivat din această ultimă cultură, iar strachina o putem apropia de formele oricărei culturi: Vinča, Hamangia, Gumelnița etc., iar fragmentul la care se referă — deși are profilul greșit reproduș — este totuși tipic precucutenian.

³⁷ Vezi pentru aceasta toată bibliografia și rediscutarea problemei la Vl. Dumitrescu, Swiatowit, 23, 1960, p. 189 — 200.

³⁸ Pentru Dimini s-au stabilit mai multe faze evolutive unele paralelizate cu cultura Vinča B. Cultura Rachmani (atribuită epocii cuprului, Vl. Mijločić, Jahrb RGZMG, 6, 1959, tabelul de la p. 19), se caracterizează printr-o ceramică pictată după ardere (Vl. Milojević, *Neue Deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und in Vorderen Orient*, p. 225 — 236).

³⁹ Amplul studiu monografic asupra culturii Petrești, pe care îl pregătește colegul Iuliu Paul, va aduce deslușiri noi și în această direcție. Dealtfel I. Paul, Transilvania, Sibiu, 3, 1973, p. 54 — 55 vorbește de legături, dacă nu directe, în orice caz evidente, ale culturii Petrești cu „marile complexe cu ceramică pictată din zona egeo-mediteraneană și chiar din Asia Anterioară”. Precizăm totodată că noi nu negăm importanța complexului Lumea Nouă, dar deocamdată el nu pare a fi în măsură să lămurească problema amplă a bogăției decorului pictat din centrul și vestul României (v. și n. 34).

⁴⁰ H. Dumitrescu, SCIV, 6, 1955, 3 — 4, p. 459 — 478; idem, SCIV, 8, 1957, 1 — 4, p. 53 — 73.

Și deși cunoaște și enunță uneori și părerile cercetătorilor români, care s-au ocupat de problemele culturilor cu ceramică pictată din Transilvania și Moldova, G.-T. vede totuși în final evoluția simplistă Criș-Vinča-Petrești la care s-ar adăuga și cultura Precucuteni rezultată „dintr-o conjugare a elementelor Criș și ceramică liniară-Boian, care se va fi efectuat într-un context etnic necunoscut pînă în prezent” (p. 330). Iar pentru ca lucrurile să se complice definitiv, se explică în nota 40 că „așezările stratificate necesare pentru rezolvarea acestei probleme lipsesc; așezarea de la Foltești, rămînînd izolată”. Lăsînd deoparte confuzia ce poate rezulta din indicarea greșită a localității — fiind sigur vorba de așezarea de la Florești (azi în R.S.S. Moldovenească), unde după cum se știe, pe lângă o locuire liniar-ceramică, s-a descoperit și una aparținînd fazei Precucuteni II — nici un cercetător român nu a vorbit de o conjugare Criș-liniar-ceramică-Boian, din care să fi rezultat cultura Precucuteni. Sincronismul acestor trei culturi și simplită simbioza lor sînt excluse⁴¹. Cît privește așezarea de la Florești, aceiași cercetători care s-au ocupat temeinic de problemele respective, au arătat că ea nu aparține culturii Boian, ci fazei mijlocii (II) a culturii Precucuteni⁴² și, deci nu este în măsură să rezolve problemele genezei acestei ultime culturi. Iar materialul aparținînd culturii liniar-ceramice de la Florești — pe care am avut ocazia să-l studiem la Leningrad — aparține la rîndul lui unei etape finale bandceramice contemporană, după părerea noastră, cel puțin cu începutul culturii Precucuteni I. Nu mai stăruim însă asupra acestor aspecte, deoarece în ansamblul lor, ele au constituit obiectul unor preocupări mai vechi și ale noastre.

Reîntorcîndu-se la problemele culturii Criș, deși G.-T. pare a cunoaște bibliografia legată de această cultură din Moldova, Transilvania și Banat, și într-o oarecare măsură chiar o bună parte din materialele inedite încă (la acea vreme), scrie totuși că nu știe dacă elementele Criș din Moldova sînt contemporane cu acelea din Transilvania și Banat. Mai mult decît atîta adaugă „această problemă nu poate fi rezolvată în ciuda speculațiilor care s-au putut face pornind de la o duzină de așezări stratificate în România... Totodată de mai bine de zece ani nici o așezare nouă nu a venit să aducă clarificările necesare situației cronologice stabilite pe baza vechilor săpături de la Leț, Verbița, Perieni etc.” (p. 313), iar în notă spune: „așezările recent săpate de Vlăsa — Gura Baciului și Tărtăria, în Transilvania — nu prezintă nici o situație suficient de clară pentru a le putea utiliza la precizarea datelor anterioare” (n. 41). Dacă trebuie într-adevăr să recunoaștem că nu sîntem încă în măsură să răspundem multora dintre problemele ridicate de prezența și uneori chiar de răspîndirea culturii Criș pe teritoriul României, nu este mai puțin adevărat că tocmai în acei ultimi zece ani, la care se referă G.-T., arheologii români și-au îndreptat cu stăruință atenția spre lărgirea și aprofundarea acestor probleme.

⁴¹ A se vedea întreaga problematică și bibliografia legată de problemele originii și evoluției culturii Precucuteni în volumul nostru citat la n. 5 (Lucrările importante care privesc geneza culturii respective sînt apărute toate înainte de 1970).

⁴² H. Dumitrescu, SCIV, 8, 1957, 1 — 4, p. 59; A. D. Alexandrescu, Dacia, N. S., 5, 1961, d. 21 — 37.

Notăm că, datorită amabilității cercetătorilor noștrii, G.-T. a avut acces nu numai la toate materialele inedite, dar chiar și la multe dintre punctele de vedere ale cercetătorilor asupra lor. Dealtfel, aceasta rezultă cu claritate uneori chiar din textul în discuție; ar fi suficient să amintim materialele din Banat descoperite de V. Boroneanț, acelea de la Gura Baciului (săpături N. Vlăsa), cele descoperite de M. Nica, sau chiar propriile noastre materiale de la Grumăzești; în plus, la acea vreme erau publicate cea mai mare parte a descoperirilor din Transilvania, precum și multe din Banat (Cuina Turcului, Șchela Cladovei, Ostrovu Banului, Drobeta-Turnu Severin etc.) Muntenia și Oltenia la rîndul lor furnizaseră importante date legate de prezența și chiar de evoluția culturii Criș în zonele respective⁴³. Cu atît mai surprinzătoare apar deci afirmațiile făcute în articolul în discuție. Cît privește așezarea de la Leț, s-a arătat recent că ceramica primului nivel nu se poate atribui primei faze a culturii Starčevo, ea fiind caracteristică fazelor următoare Criș-Starčevo⁴⁴. Și în privința așezării de la Perieni se cer făcute unele precizii. Din raportul asupra săpăturii-rezultă că într-o anumită zonă a unui dintre șanțuri (III), o serie de fragmente de vase aparținînd culturii cu ceramică liniară aflate la nivelul unei vetre răvășite de la baza solului brun-cenușiu, suprapuneau depunerea cafenie foarte bogată în material Criș, în care materialele liniare, erau rare și introduse prin ganguri de animale sau alte deranjamente⁴⁵. Reținem deocamdată că nu exista între cele două depuneri nici un fel de pămînt steril din punct de vedere arheologic. Despre cea de-a doua observație, *făcută în cuprinsul unei gropi*, se spune că „fragmentele ceramice fuseseră dispuse în rînduri suprapuse pînă la fund”. Dar în depunerea superioară (din nou fără o depunere sterilă între ele, *n.n.*). „*precum și o mai jos* (sublinierile ne aparțin), pătrunse acolo tot prin ganguri de animale, s-au descoperit cîteva cioburi liniare răzlețe”⁴⁶, deci nu e vorba nici măcar de o depunere ceva mai consistentă. Ne-am permite însă să atragem atenția și asupra faptului că o anumită categorie a ceramicii de uz comun a celor două culturi (ne referim mai ales la aceea lipsită de decor) este uneori identică, putîndu-se ușor confunda și deci nu ar fi exclus ca la Perieni ceramica aparținînd culturii liniare să fie în cantitate mai mare. Departe de a contesta observațiile stratigrafice făcute în această stațiune, lipsa pămîntului steril de acolo (ca dealtfel și umplutura gropii) generează în mod firesc cel puțin o întrebare: Nu cumva în momentul pătrunderii triburilor ceramicii liniare în Moldova, locuirea Criș de la Perieni continua să existe? Și implicit, nu avem cumva la Perieni tocmai momentul de contact (și poate într-o oarecare măsură și de viețuire comună) al celor două culturi? Nu există nici un element pe baza căruia să putem considera încheiată evoluția culturii Criș din Moldova în momentul pătrunderii triburilor liniar-ceramice. Dimpotrivă, sîntem astăzi în măsură (mai ales

⁴³ O temeinică informare bibliografică legată de toate problemele și descoperirile culturii Criș din România ar fi fost obligatorie într-un studiu ca acela a lui G.-T., care se vrea atotcuprinzător.

⁴⁴ Gh. Lazarovici, ActaMN, 6, 1969, p. 22.

⁴⁵ M. Petrescu-Dîmbovița, Materiale, 3, 1957, p. 68.

⁴⁶ *Ibidem*.

pe baza descoperirilor din așezarea Criș de la Grumăzești) să susținem ipoteza unei conviețuiri—cel puțin parțiale—sau viețuiri în paralel a purtătorilor, celor două culturi. Anumite unelte de piatră — calapodul, — ca și obiceiul perforării topoarelor de piatră șlefuită, purtătorii culturii Criș trebuie să le fi luat de la noii veniți, adică de la triburile aparținând culturii cu ceramică liniară⁴⁷.

N. Ursulescu a dat o altă explicație apariției acestei „noi tehnici de perforare a topoarelor de piatră”. El susține că, în etapele finale, purtătorii culturii Criș, văzându-se cu teritoriul mult micșorat din pricina presiunilor dinspre sud („din partea populațiilor celui de-al doilea val sudic”, care ar fi acesta în Moldova? ne întrebăm noi), cât și dinspre nord („din partea purtătorilor culturii ceramicii liniare”), au fost obligați să se retragă în locuri mai ferite, unde să defrișeze noi terenuri. Acesta ar fi fost motivul care i-a determinat să încerce perfecționarea și implicit sporirea eficienței topoarelor⁴⁸. Se subliniază în plus că așezările cunoscute pînă acum din jud. Suceava nu sînt amplasate pe văile rîurilor principale, ci pe mici afluenți ai acestora⁴⁹. Autorul citat merge pînă la a numi acest ultim orizont Criș „orizontul topoarelor perforate timpurii”⁵⁰.

Regretăm că ne vedem obligați să atragem atenția asupra unor realități binecunoscute. După cum se știe, defrișarea terenurilor pentru agricultură se făcea cu ajutorul focului, cele cîteva fragmente de *toporașe* plate, perforate, fiind cu totul insuficiente și ineficace pentru o operație de o asemenea amploare. Gaura lor nu depășește în general diametrul de 2 — 4 cm, și este de la sine înțeles că nici o coadă de lemn atît de subțire nu rezistă loviturilor necesare unei astfel de operații, ca să nu mai insistăm și asupra dimensiunilor reduse ale topoarelor și a rocilor moi din care erau făcute uneori. Dacă s-ar fi lucrat la defrișare cu topoare, ne întrebăm de ce nu s-ar fi utilizat binecunoscutele și masivele *Walzenbeile* prinse eventual în minere puternice din corn de animal (la care se puneau apoi o coadă de lemn). Pe de altă parte, o defrișare de genul aceleia sugerată de N. Ursulescu implica și scoaterea rădăcinilor (muncă de loc ușoară nici chiar în zilele noastre), și apoi răscolirea și renivelarea terenului, în timp ce una făcută cu ajutorul focului, pe lîngă simplitate și rapiditate, beneficia și de o apreciabilă cantitate de cenușe în care semănatul constituia o operație cît se poate de ușoară. Să nu se uite pe de altă parte că uneltele de corn (scormonitoare, săpăligi etc.) cu care se executa răscolirea sau săparea terenurilor pentru cultivat sînt destul de rar documentate în așezările Criș și probabil nici acelea de lemn nu vor fi fost prea frecvente și cu atît mai puțin eficace pentru o muncă atît de complexă cum ar fi scosul rădăcinilor și răscolitul terenului înțelenit din jur.

De asemenea este cel puțin prețioasă denumirea sugerată — „orizont al topoarelor perforate” — atîta vreme cît unealta de bază (copleșitoare din punct de vedere numeric) continuă să rămînă simplul toporaș neper-

⁴⁷ Nu ne referim decît la Moldova, deoarece triburile Starčevo-Criș din Banat și Oltenia se aflau sub influențele altor culturi de la care au împrumutat, după cum se știe, o seric de elemente străine lor, ca de pildă pastă, forme, ornamentate sau unelte vinciene.

⁴⁸ N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 69 — 74.

⁴⁹ *Ibidem*, n. 39.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 78.

forat, alături de amintitul, dar destul de rarul „topor vălătuc”. Și aceasta cu atât mai mult cu cât nu se poate vorbi de așezări caracterizate mai ales prin prezența unor astfel de topoare. Nici chiar culturile Precucuteni și Cucuteni — care folosesc un tip perfecționat de topor perforat — nu pot aspira la titlul de culturi ale topoarelor perforate. Unealtă evident perfecționată și infinit mai eficace (modificându-și forma pe parcursul evoluției), ea nu va deveni predominantă decât în epoca bronzului și nici atunci nu va fi folosită la defrișări. Singura cultură susceptibilă de a fi utilizat topoarele și la tăiatul (nu numai la prelucrarea) lemnului, și probabil într-o oarecare măsură și la defrișarea terenurilor necesare agriculturii, va fi fost cultura Gumelnița, caracterizată printre altele și prin masivele și frecvențele topoare de silex. Sigur și topoarele de piatră șlefuită au fost utilizate la tăierea, fasonarea și prelucrarea lemnului necesar fiecărei gospodării, dar mai ales construirii locuințelor.

Pe de altă parte aceste defrișări (poate uneori simple curățiri de lăstăriș) nu erau pretutindeni absolut necesare. Constanța cu care se referă la ele unii autori poate crea falsa imagine a unor imense păduri pe care, întilnindu-le la tot pasul, triburile neo-eneolitice erau obligate să le transforme în terenuri cultivabile. În plus, pădurea avea la rîndul ei cunoscutele perioade de progres sau regres și, așa cum notam mai sus, sigur nu ocupa toate teritoriile pe care s-au așezat primii cultivatori de plante și crescători de animale.

Dealtfel ni se sugerează pentru aceleași triburi Criș și ideea practicării unei agriculturi ciclice de tipul aceleia cunoscute la triburile liniar-ceramice⁵¹. Se uită însă un fapt esențial, și anume că deocamdată nu avem nicăieri dovada în cuprinsul așezărilor Criș din Moldova, a unor dese plecări și reveniri pe același loc, și nici pe aceea a unei suite de așezări din faze diferite, răspindite pe câteva hectare, ca în cazul unora dintre așezările culturii cu ceramică liniară din Cehoslovacia, cum ar fi de pildă Bylany⁵². În plus, nici nu credem că triburile Criș depășiseră nivelul de cultivatori primitivi de plante, trecînd la o adevărată agricultură. Stadiul cunoștințelor noastre nu ne permite avansarea unei astfel de ipoteze. Nu ar fi exclus ca în cadrul așezărilor acestei culturi să putem însă sesiza (într-un viitor nu prea îndepărtat) anumite diferențieri în practicarea cu precădere fie a cultivării primitive a plantelor, fie a creșterii animalelor și vînătoarei, în funcție mai ales de mediul ambiant în care s-au stabilit. Dar pentru confirmarea sau infirmarea acestei ipoteze vor fi necesare temeinice analize paleontologice și polinice într-un număr mare de așezări ale culturii Starčevo-Criș, de pe întreaga și vasta ei arie de răspîndire.

Cît privește predilecția pentru văi ferite, ea se manifestă în egală măsură de-a lungul întregului neo-eneolitic de pe teritoriul Moldovei purtătorii ultimei faze a culturii Criș neconstituind neapărat o excepție, deși este destul de probabilă o oarecare retragere a acestora în momentul pătrunderii triburilor liniar-ceramice. Dar în egală măsură sîntem obligați să admitem o conviețuire și implicit o influențare reciprocă, numai în acest mod putîndu-se explica o serie de elemente Criș din inventarul liniar-ceramic și altele liniare în acela al culturii Criș.

⁵¹ *Ibidem*, p. 77.

⁵² B. Soudský, *Bylany, osada nejstarších Zemědělců z mladší doby Kamenné*, Praga, 1966.

La Grumăzești de pildă, într-o așezare aparținând unei faze finale a culturii Criș, prelungindu-se sigur și dincolo de ceea ce se definește drept faza Starčevo-Criș IV; cu multe forme ceramice similare acelorale ale culturii Vinča, întâlnim pe lângă toporul perforat (tehnica perforării fiind luată, după părerea noastră, așa cum am mai spus, de la triburile liniare) și anumite elemente de decor tipice de asemenea culturii cu ceramică liniară⁵³. Nu ar fi exclus ca și prezența vaselor arse la cenușiu deschis (nu prea frecvente la triburile Criș) să se datoreze tot unor astfel de influențe.

Dealtfel, așa cum pentru Banat și Transilvania, ca și pentru Iugoslavia și Ungaria, se acceptă (în mod firesc) o anumită influență a culturii Vinča, exercitată asupra ultimei faze a culturii Starčevo — Criș⁵⁴, considerăm normală și pentru Moldova influența liniar-ceramică asupra triburilor Criș târzii, precum și conviețuirea (pe o anumită perioadă de timp), a celor două comunități aparținând acestor două culturi diferite⁵⁵.

Sînt mai greu de explicat formele Vinča pe care le-am identificat la Grumăzești. O cale posibilă de vehiculare a anumitor elemente de tip Vinča dinspre Transilvania, ar fi aceea a văii Trotușului (o altă așezare Criș cu influențe Vinča, aceea de la Vernești, fiind situată pe un deal din stînga Trotușului), dar deocamdată se pare că nu avem atestată în Transilvania cea mai veche fază a culturii Vinča. În plus, în zonele est-sud-estice ale Transilvaniei (de unde se putea trece ușor în Moldova) nu există așezări tipice ale culturii Vinča. Evident, rezolvarea acestor probleme rămîne o sarcină a viitoarelor săpături, dar ne-am putea întreba încă de pe acum dacă n-ar fi posibilă o viețuire a culturii Criș (cel puțin în Moldova și sud-estul Transilvaniei) pînă la un nivel cronologic echivalent fazei Vinča A2,

⁵³ Este vorba de un decor — probabil spiralic — realizat cu bandă lată incizată, avînd în interior diverse hașuri. Ceea ce surprinde cel puțin deocamdată este faptul că decorul acesta se întîlnește mai ales în ornamentica ceramicii liniare de pe Rin (Bernhard Stimpel, Mainzer Z, 69, 1974, p. 222—226, fig. 2/3; 3/3, 7; 5/1, 3, 7, 8, 18; Hermann Behrens, *Jungsteinzeitfunde aus dem mitteleutschen Raum*, Halle, 1965, p. 15, fig. 4/3), dar nu lipsește nici din Olanda (P. J. R. Modderman, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 4, 1974, 1, Mainz, p. 5—11, fig. 1). Sînt destul de greu de precizat căile de pătrundere, cu atît mai mult cu cît în zonele limitrofe ale României decorul nu pare a fi fost întîlnit. În plus, însăși forma vasului pe care se găsește acest decor amintește vasele în colțuri ale culturii Turdaș. Evident, toate aceste date ridică importante probleme de raporturi culturale și cronologice pe care ne rezervăm să le discutăm cu altă ocazie.

⁵⁴ Gh. Lazarovici, *op. cit.*; H. Dumitrescu, SCIV, 17, 1966, 3; N. Vlăsa, *ActaMN*, 4, 1967, p. 403—423; D. Arandjelović-Garașanin, *op. cit.*; I. Kutzián, *A Körös-Kultúra*. Bibliografia este mult mai amplă, ne-am limitat numai la cîteva lucrări care au abordat această importantă problemă.

⁵⁶ Am dori să se rețină că noi nu am avut aici în vedere problemele culturii Starčevo-Criș din aria ei nord-vestică și nici pe acelea ale fazelor inițiale liniar-ceramice, care au alt cadru și cu totul alte linii directoare de dezvoltare și unde cultura Starčevo-Criș a contribuit substanțial la nașterea celei liniare. Și în legătură cu această ultimă problemă ni se pare cel puțin bizară afirmația lui G.-T. potrivit căreia el (sublinierea noastră) a ajuns, pe baza studierii materialelor de la Erbicești-Ciumești, la concluzia că varianta est-slovacă este rezultanta unei asociații cu ceramica Criș (p. 328, n. 19). Este credem suficient să amintim că încă din 1956 E. Neustupný (ArchRožhl, 8, 1956, 3, p. 386—406) fără nici o rezervă vorbește de legăturile genetice ale culturii liniar-ceramice cu cultura Starčevo-Criș. La aceasta ar fi de adăugat faptul, deloc nesemnificativ, că așezarea de la Erbicești se află pe teritoriul Moldovei și aparține culturii tardenoaziene (Al. Păunescu, SCIV, 15, 1964, 3, p. 321—336) în timp ce la Ciumești (în nord-vestul Transilvaniei, la cîteva sute de km distanță de prima) există și o așezare tipică culturii liniar-ceramice de tip est-slovac (Al. Păunescu, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 467—476; E. Comșa, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 477—484).

sau chiar, în anumite zone mai izolate, pînă la începutul fazei Vinča B1. Dată fiind eventualitatea unui sincronism al culturii Criș final din Moldova cu liniar-ceramica decorată cu „capete de note muzicale”, ipoteza noastră ar putea avea șanse de confirmare.

Reîntorcîndu-ne la studiul care a fost punctul de plecare al articolului nostru, constatăm că G.-T. respinge categoric împărțirea culturii Starčevo în patru faze, propusă de Vl. Milojević, intrucît ea nu ar corespunde nici unei realități stratigrafice, ci numai unei împărțiri tipologice bazate pe materialul provenit în principal din Serbia și contravenind constatărilor stratigrafice. Avînd în vedere descoperirile de la Verbița, el împarte cultura Criș din România numai în două etape și contestă existența perioadei celei mai vechi (Starčevo I), preconizată de Vl. Milojević și acceptată de Draga și Milutin Garašanin (p. 332).

Este adevărat că această primă fază a culturii Starčevo, definită ca atare de Vl. Milojević, caracterizată mai ales printr-o ceramică monocromă și prin lipsa picturii⁵⁶, naște o serie de nedumeriri. Așa cum arătăm și mai sus, dacă ea se va contura precis ca o fază de sine stătătoare, plasată cronologic între aspectul Proto-Sesklo de la Gura Baciului-Cîrcea etc. și o fază Starčevo-Criș cu pictură, va trebui să se explice temeinic atît reapariția picturii cît și rapida ei evoluție în fazele II-III ale acestei ultime culturi.

Există însă cercetători care atribuie anumite așezări, cum ar fi de pildă aceea de la Basarabi, unei faze Starčevo II, caracterizată se pare și ea tocmai prin lipsa picturii⁵⁷, dar în aceste condiții terminologia folosită pentru desenarea uneia sau alteia dintre faze se diversifică de așa natură încît ne vedem în imposibilitate de a mai putea stabili unele coordonate comune nici chiar pentru fazele mijlocii și ultime ale acestei culturi, necum pentru prima și încă discutata fază cu care pare să-și fi început evoluția.

Este prin urmare greu de răspuns, cel puțin deocamdată, în ce măsură aspectul Proto-Sesklo la care ne-am referit ar putea fi atribuit unei prime faze Starčevo-Criș (fapt puțin probabil), sau el poate fi definit ca o „componentă de bază a acestui complex, delimitîndu-i începutul în timp și legăturile etno-culturale în spațiu”⁵⁸.

În acest mod, acel Starčevo I fără pictură ar rămîne o creație livrescă, lipsită deocamdată de un conținut real. Evident, acestei ipoteze i se va putea aduce obiecția (de loc neesențială) că destul de recent au fost definite caracteristicile fazei respective în Banat⁵⁹ și bine înțeles aceea privind vechile descoperiri din Iugoslavia. Rămîne deci încă o problemă, deschisă aprofundării viitoarelor cercetări.

Ținînd cont de toate descoperirile mai vechi sau mai noi din Iugoslavia, România, Bulgaria și Ungaria, reiese însă clar că nu putem împărți această cultură numai în două faze, bazîndu-ne exclusiv pe săpăturile de la Verbița, așa cum face G.-T.

În ceea ce privește uneltele de piatră șlefuită ale culturii Criș, luate și ele în discuție de G.-T., trebuie să recunoaștem că, în linii mari, ele nu permit stabilirea unor diviziuni. Arătăm însă mai sus cum în etapele tîrzii

⁵⁶ Vezi n. 20.

⁵⁷ M. Nica, SCIV, 22, 1971, 4, p. 547 — 556.

⁵⁸ N. Vlassa, ActaMN, 9, 1972, p. 27.

⁵⁹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, *passim*.

Starčevo-Criș, sub influențele culturilor liniar-ceramică și Vinča, apare (fără a se generaliza), practica perforării, poate singurul element de evoluție certă (alături de apariția toporului-calapod, tip de unealtă împrumutat tot din mediul ceramicii liniare). Atribuirea toporului-vălătuc (*Waltzenbeil*) numai etapelor vechi Starčevo-Criș⁶⁰ este infirmată la rîndul ei de descoperirea la Grumăzești (într-o așezare ce poate fi datată deocamdată în cea mai recentă fază Criș cunoscută pînă în prezent pe teritoriul Moldovei) a unui astfel de topor.

Cît despre uneltele microlitice, G.-T. afirmă pe drept cuvînt că ele apar deopotrivă în unele așezări Criș, ca și în inventarul altor culturi ale neoliticului vechi românesc. Subliniind însă în chip deosebit pe acelea ale culturii Dudești, el susține în mod surprinzător că situația nu este de natură să ne mire, deoarece „purtătorii acestei culturi nu sînt altele decît vechii vînători epipaleolitici neolitizați, care-și păstrează tradițiile” (p. 333).

Fie-ne din nou îngăduit să arătăm că între „vechii vînători epipaleolitici” și cultura Dudești (indiferent dacă o paralelizăm cu Vinča A sau B⁶¹), există cîteva secole de viață neolitică. A vorbi, în stadiul actual al cunoștințelor noastre, despre purtătorii culturii Dudești, ca despre niște grupuri umane neolitizate, înseamnă ignorarea unui întreg proces de evoluție istorică bine definit de cercetătorii care s-au ocupat de problemele acestei culturi.

În sfîrșit, ultima parte a articolului în discuție se ocupă de „Relațiile culturii Criș cu alte culturi neolitice din România: ceramica liniară și Hamangia”. Deși se începe prin a se spune că aceste relații sînt problematice, în continuare se afirmă (pe bună dreptate) că atît cultura Vinča cît și aceea a ceramicii liniare ar fi contemporane cu cultura Criș (p. 333). Trebuie însă să atragem atenția că este vorba de un sincronism relativ, valabil pentru sfîrșitul culturii Starčevo-Criș și începutul culturii Vinča, pe de o parte, și pentru sfîrșitul (cea mai prelungit) al aceluiași mare complex Starčevo-Criș și primele valuri ale triburilor ceramicii liniare decorate cu capete de note muzicale, pe de altă parte, în funcție evident de ariile de difuziune ale culturilor în discuție.

Dar după enunțarea ideii mai sus-menționate, din nou fără a da atenție bibliografiei pe care el însuși o utilizează, G.-T. scrie că „la Dealul Fîntînilor s-a descoperit o ceramică Criș amestecată cu ceramică liniară”..., citînd încă „două” alte complexe din aceeași așezare în care „ceramica liniară este amestecată cu aceea Cucuteni A—B și cu un tip de ceramică utilizînd pleava ca degresant, ceea ce este foarte caracteristic neoliticului vechi românesc, inclusiv culturii Criș” (p. 333).

Numai că, exceptîndu-se una dintre figuri, unde pentru simplificarea legendei, sînt indicate la marginea unui complex liniar-ceramic, două fragmente „Criș”⁶² (de fapt de tradiție Criș), Hortensia Dumitrescu spune

⁶⁰ N. Vlăsa, *op. cit.*, p. 8—9.

⁶¹ D. Berciu, *Contribuții*, . . . , p. 45 atribuie complexul de la Dudești fazelor Vinča A și B1; G. I. Lazarovici, *Pontica*, 4, 1971, p. 31—38, susține că cea mai timpurie datare a culturii Dudești nu poate fi urcată dincolo de Vinča B (p. 35), în timp ce într-un studiu recent, E. Comșa, *PZ*, 46, 1971, 2, p. 196—249, paralelizează sfîrșitul culturii Criș cu începutul culturii Dudești.

⁶² H. Dumitrescu, *SCIV*, 6, 1955, 3—4, p. 465, fig. 7a.

textual : „Prezența acestor cioburi liniare în complexul fazei A—B a culturii Cucuteni își găsește explicația în inerentele răscoliri în adâncime ale solului, făcute de purtătorii culturii Cucuteni-Tripolie, care s-au așezat aici mult mai târziu și și-au construit casele peste vechile depuneri existente” . . . Iar despre ceramica grosolană și aceea așa-zisă Criș, aflăm „că s-au descoperit de asemenea cioburi liniare cu note muzicale, în cantitate mai mare, însoțite de specia grosolană, slab arsă, care conține pleavă, paie tocate și pietricele . . . Decorul în *barbotină*, realizat prin scobirea pastei și lăsarea ei pe marginea gropițelor, cunoscut în cuprinsul ceramicii Criș, pare să fi fost adoptat și de purtătorii ceramicii liniare, în care rămîne însă o apariție sporadică”⁶³. Reiese credem cu claritate căru fenomen i se datorează așa-zisul „amestec liniar-ceramic-Cucuteni A—B”, precum și faptul că materialul grosolan descoperit aparține locuirii liniare⁶⁴.

Totodată, datele de care dispunem pînă în prezent, contrar celor susținute de G.-T. (p. 333), sînt totuși de natură să definească, cel puțin pînă la un punct, relațiile Criș-liniar-ceramică pe teritoriul României. Am arătat pe baza unor elemente certe (apariția toporului-calapod, a tehnicii perforării, a anumitor elemente de decor și a pastei de culoare cenușie-deschisă) că se poate vorbi cu certitudine de o conviețuire pașnică, a cărei întindere în timp și spațiu nu o putem deocamdată preciza, între anumite grupe ale celor două comunități.

În plus, este cel puțin ciudat să se considere ceramica liniară din România ca o apariție sporadică, spunîndu-se că fragmentele ceramice se limitează la cîteva sute concentrate în cea mai mare parte în Moldova (G.-T., p. 333). Chiar excluzînd dintre așezările cu ceramică liniară pe acelea în care ea apare numai ca simplu element de import, totuși numărul stațiunilor liniar-ceramice este de ordinul zecilor, aria de difuziune a acestei culturi incluzînd nu numai Moldova, sud-estul Transilvaniei, nordul Munteniei, ci într-o fază puțin anterioară (aceea de tip est-slovac) atingînd chiar limitele nord-vestice ale României, iar în ceea ce privește numărul fragmentelor, el este cel puțin de ordinul miilor.

Legarea ceramicii liniare din România exclusiv de aceea din Uniunea Sovietică (G.-T., p. 333), dovedește de asemenea o cunoaștere incompletă a descoperirilor din România și a aceloră din atît de vasta arie a acestei culturi. Similitudinile de forme și decoruri nu permit astfel de concluzii restrictive. Este adevărat că în zona geografică care începe de la est de arcul mare al Carpaților și pînă spre bazinul mijlociu al Nistrului întîlnim manifestări tîrzii și deci relativ similare ale culturii liniar-ceramice, dar aceste constatări nu ne dau dreptul să rupem teritoriul României (și nici al celorlalte zone amintite) din contextul mare al istoriei și evoluției generale a culturii în discuție, chiar dacă pătrunderea pe teritoriul țării noastre s-a făcut într-o etapă mai evoluată. Excludem din această precizare așezarea de la Ciumești unde, așa cum am mai menționat, se cunosc manifestări mai vechi din etapa numită est-slovacă.

În legătură cu așezările Criș din Muntenia, pe care G.-T. le declară mai degradă locuri de popas decît așezări propriu-zise, datorate unor

⁶³ *Ibidem*, p. 463 — 464, 467

⁶⁴ V. Giancotti-Tassone, *op. cit.*, p. 333 vorbește chiar de imposibilitatea individualizării culturii căreia i-ar aparține aceste materiale perfect încadrate, așa cum am văzut, de către H. Dumitrescu.

iradiații tardive din stațiunile de pe teritoriul Moldovei (cum ar fi de pildă Perieni), nu înțelegem de ce numărul lor i se pare excesiv de mare? De asemenea nu vedem rațiunea unui drum ocolit de pătrundere a triburilor Criș din Moldova spre Muntenia (G.-T., p. 334).

Evident cunoștințele noastre asupra manifestărilor din Muntenia ale culturii Starčevo-Criș se află încă într-un stadiu incipient, dar de pildă așezarea de la Tîrgșor, încadrată de descoperitor la sfîrșitul fazei Starčevo IIA și început de IIB, cu locuințe de tip bordei, precum și legăturile pe care le stabilește mai ales cu Oltenia și Bulgaria⁶⁵, constituie dovezi ale unui curent care a mers de la vest și sud către est și nord.

Nu ne mai oprim asupra „relațiilor Criș-Hamangia” și nici asupra raporturilor cronologice dintre cele două culturi, aceste probleme fiind discutate și pe deplin lămurite în literatura de specialitate⁶⁶.

QUELQUES PROBLÈMES DE LA CULTURE DE CRIȘ

RÉSUMÉ

Ayant comme point de départ certaines opinions émises par V. Giancotti-Tassone dans son étude *Observations sur quelques aspects de la culture de Criș du Néolithique ancien de la Roumanie*, qui ont trait à beaucoup de problèmes du néolithique roumain, l'auteur présente l'état actuel des recherches et des résultats obtenus dans le domaine du néolithique ancien de Roumanie, ainsi qu'une série d'hypothèses et de conclusions de ses propres recherches.

Pour commencer, elle précise que les tribus de la culture de Criș ont choisi les emplacements de leurs sites en tenant compte du milieu environnant; l'affirmation que les sites de cette culture étaient situés sur des terrains bas est contredite par les nombreuses traces d'habitats dans les grottes, dans les abris sous roche, sur diverses terrasses (basses et moyennes) et même sur certaines hauteurs.

Tout en précisant qu'à Traian-Dealul Fintînilor il n'y a pas des restes archéologiques appartenant à la culture de Criș, ainsi qu'on l'a affirmé, mais seulement une « tradition Criș » dans le décor de la céramique rubanée de cette station, l'auteur mentionne, d'une part, les matériaux similaires très bien connus du milieu rubané de la Hongrie et de la Tchécoslovaquie et, d'autre part, elle précise que cette tradition persiste jusqu'au niveau de la culture Précucuteni et même jusqu'au niveau de la culture de Gumelnița. Ceci ne permet en aucun cas de conclure à un synchronisme (même partiel) entre ces deux dernières cultures et la culture de Criș. En même temps, on souligne que la manière globale, non différenciée par phases, de laquelle a été présentée (par G.-T.) la céramique de la culture de Starčevo-Criș, n'est pas indiquée, car elle n'est pas de nature à

⁶⁵ V. Teodorescu, SCIV, 14, 1963, 2, p. 251 — 273.

⁶⁶ Vl. Dumitrescu, StudBalcSofia, 5, 1971, p. 37 — 50; idem, Peuce, 2, 1971, p. 3—9,

contribuer à une juste connaissance de cette culture. D'autre part, l'affirmation de G.-T. selon laquelle toute la plastique néo-énéolithique de Roumanie se serait développée à partir de la plastique de la culture de Starčevo-Criș est sans fondement. Evidemment, la conception magico-religieuse d'ordre général qui a constitué la point de départ du modelage des statuettes néolithiques reste la même — bien qu'on peut saisir certaines modifications et une certaine évolution —, mais les types des statuettes et même les modalités de leurs réalisation se transforment d'une manière radicale, tout en se diversifiant et en s'enrichissant la plupart du temps grâce à de nouvelles influences méridionales.

L'auteur n'est pas d'avis qu'on peut diviser l'évolution de la culture de Starčevo-Criș seulement en deux phases (comme le veut G.-T.) et en même temps elle doute de l'existence d'une première phase Starčevo caractérisée par l'absence de la céramique peinte, opinion assez courante. En effet, les découvertes du type Proto-Sesklo des certaines sites de Yougoslavie (Donja Branjevica, etc.) et de Gura Baciului et Circea en Roumanie — antérieures à la première phase de la culture de Starčevo-Criș —, ainsi que celles appartenant au groupe de Vršnik (ou Anzabego-Vršnik) de Yougoslavie, relié aussi à l'aspect culturel thessalien, caractérisées — entre autres — par une admirable céramique peinte (blanc sur rouge ou sur brun-rouge), ne sont pas de nature à nous faire croire qu'il y ait eu une première phase Starčevo sans céramique peinte.

En faisant sienne une ancienne hypothèse de certains chercheurs, T.-G. croit pouvoir dériver la céramique peinte des cultures de Petrești et de Cucuteni à partir de la céramique peinte de Starčevo-Criș, par l'intermédiaire de la culture de Vinča, hypothèse dont le manque de fondement est souligné par l'auteur, qui est enclin à admettre que la culture de Petrești serait le résultat, au moins en partie, d'un nouvel apport méridional (thessalien), qui aurait pu introduire en Transylvanie la technique et le décor peint, d'une excellente qualité, de la céramique de cette culture.

L'auteur n'estime pas nécessaire de combattre en détail les opinions de G.-T. sur les cultures Précucuteni et Cucuteni, car ces opinions denotent une information tout à fait incomplète, tant en ce qui concerne les matériaux que la bibliographie du problème: Les citations inexactes, des analogies inexistantes, des fautes de toute sorte abondent.

Un autre problème discuté par l'auteur est lié à la récente affirmation d'un chercheur roumain, selon lequel la dernière phase de la culture de Criș en Moldavie devrait être nommée « l'horizon des haches perforées », outils qui auraient été utilisés au défrichement des forêts. Tout en rappelant les méthodes pratiquées par les populations préhistoriques pour défricher les forêts, l'auteur précise, d'une part, que les haches perforées dont on a parlé sont de dimensions très réduites pour pouvoir servir à cette fin et, d'autre part, qu'il est presque certain que les haches perforées ont été introduites en Moldavie par les tribus rubanées. En tenant compte de ses propres découvertes de Grumăzești (dép. de Neamț, toujours en Moldavie), l'auteur considère possible la survivance des tribus de la culture de Criș

vers la fin de leur évolution, même après la pénétration de la céramique rubanée, ainsi que des rapports pacifiques entre ces deux populations d'origine différente. Elle souligne aussi les influences de la culture de Vinča et suggère la possibilité d'une éventuelle pénétration de ces influences à partir de Transylvanie vers la Moldavie, par la vallée du Trotuş, hypothèse qu'elle même considère assez hasardee, vu que, en Transylvanie, on n'a pas encore prouvé l'existence de la première phase (A) de la culture de Vinča.

Enfin, l'auteur combat à juste titre l'affirmation (faite par G.-T.) que la culture rubanée de la Roumanie serait une apparition sporadique : on peut dire que le nombre des stations de cette culture est impressionnant et, d'autre part, le territoire sur lequel elles sont diffusées (toute la Moldavie, le centre et le nord-est de la Munténie, une bonne partie de la Transylvanie) prouve qu'il s'agit d'une des zones importantes occupées par l'expansion vers l'est de cette culture originaire de l'Europe Centrale.